

نمایش تبادلات معماری و شهرسازی ایران و غرب در سفرنامه های ایرانیان به فرنگ در دوره قاجار

ایمان تازیکه لمسکی - گروه معماری، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
وحید قبادیان* - گروه معماری، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
حسین سلطان زاده - گروه معماری، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
بهنام قلیچ خانی - گروه معماری، واحد گرگان، دانشگاه آزاد اسلامی، گرگان، ایران.

چکیده

رویارویی با تمدن غرب و تاثیرش بر شهرسازی و معماری از مهم ترین موضوعات برای طراحان در عرصه های ملی و بین المللی است. نخستین برخوردهای تاثیرگذار در فضاها و سیمای شهری و خیابان کشی ها در ایران به دوره قاجار باز می گردد. همزمانی تحولات در شهر قاجاری با تحولات صنعتی و تغییرات کالبدی شهرهای اروپایی و بازدید ایرانیان از آنجا موجب تغییر در آرمان ها و ذهنیت ایرانیان گردید. از میان مسیرهایی که محقق را در جریان این تبادل قرار می دهد سفرنامه های ایرانیان به فرنگ جایگاه ویژه ای دارند. این پژوهش به تحلیل سفرنامه ها از زاویه تحولات معماری و شهرسازی می پردازد. حدود سی گزارش سفر در بازه زمانی ابتدای قاجار تا جنبش مشروطه در محدوده مطالعاتی قرار گرفته است. سپس تاثیر این سفرنامه ها بر فرم و هندسه معماری و تحولات خیابان بندی تهران در دوره قاجار مشاهده گردیده و اطلاعات بدست آمده در سفرنامه ها را در آنها مورد ارزیابی قرار می دهد. روش این پژوهش از نوع روش محتوای تحقیق کیفی از متون تاریخی است. در نتایج پژوهشگر به تبیین نقش محوری سفرنامه ها و بالخصوص سفرهای سه گانه ناصرالدین شاه در تحولات شهری تهران قاجاری می پردازد.

واژگان کلیدی: مدرنیسم، شهرسازی، عصر قاجاریه، تهران، سفرنامه ها.

The appearance of architectural and Urbanism Interaction between Iran and the Western Urban Planning through the Iranian Travel literatures during the Qajar Period

Abstract

Confrontation with the West culture and its impact on urbanism and architecture are the most important issues for designers in national and international areas. The first viewpoints in spaces and urban landscapes and street systems in Iran dates back to Qajar era. Simultaneity of developments in Qajar city with industrial transformation and structural changes of the European cities and Iranian visit from there resulted in changing in the attitudes of Iranians. Among the routes that inform the researcher from this exchange, Iranian travel literatures to Europe have a special place. This study discusses on analyzing travel literatures from diverse perspectives. About thirty trip reports in early Qajar period have been studied within the confines of the constitutional movement. Then, the impact of these travels literatures on urban developments and Tehran's streets and the formation of palaces during the Qajar period; the research method is based on qualitative research methods from the content of historical texts. In the results, the researcher deals with explaining the central role of the travel literatures and in particular triple trips of Nasereddin shah in Tehran urban developments and architecture.

Keywords: Modernism, Urbanism, Architecture, QAJAR's Architecture, Iranian Travel Lituraters

* نویسنده مسئول مکاتبات، شماره تماس: ۰۹۱۲۱۸۸۹۲۷۷؛ رایانامه: ghubadian@iau.ae

این مقاله برگرفته از رساله ی دکتری معماری با عنوان «تاثیرات مدرنیسم و معماری غرب بر معماری کاخ های عصر قاجاریه در تهران (با تکیه بر سفرنامه های ایرانیان به فرنگ)» به راهنمایی دکتر وحید قبادیان و مشاوره دکتر حسین سلطان زاده و دکتر بهنام قلیچ خانی در دانشکده معماری دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی می باشد.

ممتازی به لحاظ به تصویر کشیدن این رخداد در ذهن مخاطب ایرانی دارد. نیم نگاه به شهرهای آباد و چراغانی فرنگ پشتوانه های سنتی فکری مشاهده گران را به یکباره از بین برد. قرارگیری ذهنیت ایرانی از فضای توهم بر مسیر واقعیت سرآغاز آگاهی مدرن ایرانی شد. اگر آگاهی و اندیشه پیوسته با التفات از چیزی شروع می شود اندیشه جدید ما نیز با التفات به تمدنی جدید و مظاهرش که در سفرنامه های آن عصر بوده آغاز می شود. ما در سفرنامه های آن روزگار با غرب از منظری مواجه شدیم که اکنون شاید دستیابی به آن نگاه میسر نباشد. فاصله بعید تمدنی آن روزگار با غرب موجب شد که آنرا کوهی بلند و عظیم مشاهده کنیم. علت انتخاب سفرنامه های دوره قاجار در این پژوهش در محورهای ذیل خلاصه شده اند:

۱. ترسیم آرمانشهری رویایی از فرنگ در ذهنیت نویسندگان سفرنامه ها پس از رجعت آنها به کشور موجب بوجود آمدن تحولاتی مهم در عرصه ساخت و ساز گردید؛

۲. سفرنامه ها مرجعی برای مخاطبین داخل کشور شدند که امکان سفر را به فرنگ نداشتند و آنرا انعکاس دقیق غرب و تجدد آن می پنداشتند؛

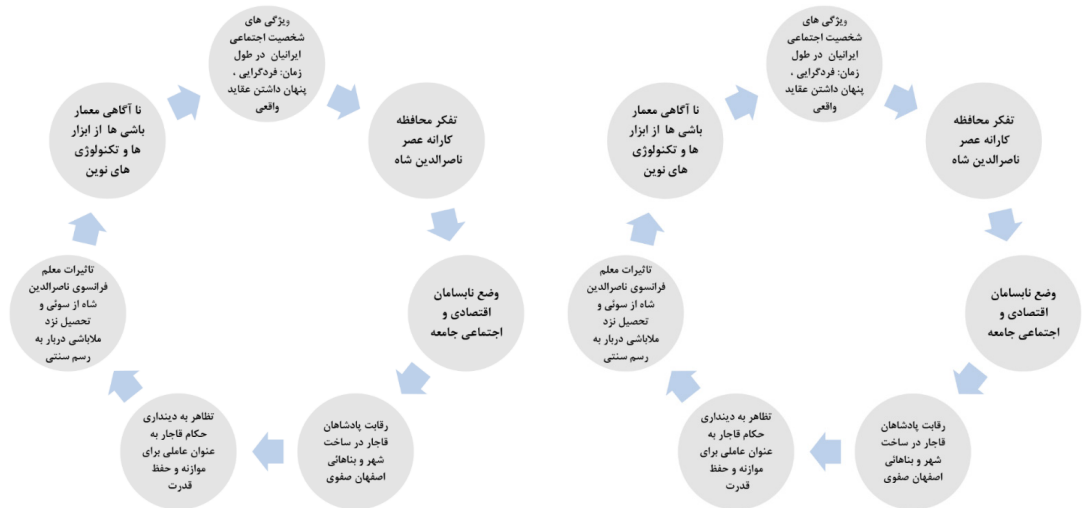
۳. توصیفی و مکتوب بودن سفرنامه ها از عوامل برتری آنها نسبت به مسیرهای های دیگربررسی چگونگی تبادلات ایران و غرب است؛

۴. سفرنامه ها بالخصوص روزنامه و خاطرات شخصی شاه قاجار اجازه ورود مردم عادی را به حریم خصوصی شخص اول مملکت می دهد و فاصله شاه و رعیت که در نظام سنتی شکل گرفته است، متزلزل می شود.

پیشینه تحقیق

علی اکبر صارمی، تغییر و تعویض آرمان بهشت گونه هنرمندان ایرانی در اثر بازدید و تعامل سفرکنندگان به کشورهای اروپائی با مصادیق زمینی ایده آل های ملکوتی یعنی شهر پاریس را دوره قاجار به خصوص دوران ناصرالدین شاه می داند. «... این مصادیق

مساله رویارویی با تمدن غرب و مدرنیسم و میزان و چگونگی تاثیر آن بر معماری و شهرسازی یکی از مهم ترین و چالش برانگیز ترین موضوعات روشنفکران هم در عرصه بین المللی و هم در عرصه داخلی است. با نگاه به تحولات معماری ایرانی و آرای متخصصان در این زمینه متوجه می شویم که مهم ترین تحولات عرصه معماری و شهرسازی متأثر از غرب از اواسط دوره قاجاریه شروع شده است، هر چند تبادلات فرهنگی و هنری ایرانیان با غرب از دوره های قبل از قاجار و به خصوص در دوره صفویه آغاز شده است لکن میزان تاثیر آن در تحولات عرصه معماری و ساخت به اندازه دوره قاجاریه نیست. تغییرات کالبدی شهرهای اروپایی همچون پاریس و وین و لندن و مسکو و سن پترزبورگ و غیره، بازدید مکرر و مستمر شاهان و فرستادگان ایرانی در این زمان به این سرزمین ها سرفصلی نوین از تغییر آرمان ها و اندیشه جدید برای ایرانیان گشود. حجم بالای تعداد مسافران و سفرنامه ها در دوره قاجار نسبت به دوره های قبل به همراه بسیاری تحولات شروع تحولات اقتصادی و سیاسی و ساختار حکومتی، رشد سریع حضور دیپلمات های خارجی و در زمینه شهرسازی تشکیل اکولوژی جدید شهری، احداث خیابان های جدید، تشکیل محلات نوین بر اساس نظام اجتماعی جدید و در عرصه معماری ایجاد فضاهای نو و برون گرا از این دسته تحولات اند. از سوی دگر از میان طرق و مسیرهای که ممکن است محقق را در جریان چگونگی فرایند این تبادل قرار دهد. می توان به روزنامه های داخلی و خارجی، نقاشی ها، عکسها، کارت پستال ها، فرستادگان به فرنگ، مدرسان و معلمان دارالفنون، فارغ التحصیلان دارالفنون، سفرا و مأموران و نمایندگان در کشورهای اروپائی و یا در حال توسعه، سفارت خانه های بنا شده در ایران مهندسان و معماران خارجی به خدمت گرفته شده اشاره کرد. «لاکن» از این میان سفرنامه ها آثاری مکتوب و مستندی هستند که جایگاه

نمودار ۱. مهم ترین عوامل تاثیر گذار بیرونی در دوره قاجار

نمودار ۲. مهم ترین عوامل تاثیر گذار داخلی در دوره قاجار، ماخذ: نگارندگان.

توسط کارفرمایان و صاحبان این بناها به معماران و سازندگان این گونه بناها تحمیل می شود و گرنه معماران و هنرمندان را امکان سفر به دیار فرنگ و مشاهده این بهشت زمینی و عروس شهرهای جهان نبوده است... مثلاً بنای شمس العماره تهران که تأثیراتی از معماری نئوگوتیک فرانسه دارد و در شهرسازی قاجار هم تأثیرات مستقیم خیابان های اروپائی مشاهده می شود مانند خیابان های باب همایون، لاله زار، ناصریه، چراغ گاز که متأثر از خیابان های قرن ۱۹ فرانسه است». او معماری دوره ناصرالدین شاه را انتخابی نمی داند و به خاطر فاصله عمیق فرهنگی و تکنولوژیکی با معماری غربی، شتابزده و ناگزیری می داند، در حالی که در دوره های بعدی انتخاب رخ می دهد» (صارمی، ۱۳۷۴، ص ۴۳).

محسن حبیبی، تحولات معماری قاجار تهران را حاصل دو دسته عوامل درونی و برونی می داند. او معتقد است که ارزش ها و معیارهای برونی زمانی به ایران راه یافتند که با جامعه ای کاملاً ایستا روبرو شدند. لذا او اعتقاد دارد که جامعه ایرانی از سوئی تحت تأثیر عوامل درونی اقدام به تغییر خویش نموده است. او معتقد است که اولین باری

که ایرانیان با وصف شهرهای اروپائی و نیمه اروپائی درصدد رسیدگی به شهر خود شدند دوره صفویه بود. توصیف از استامبول رقیب عثمانی شاهان صفوی را بر آن داشت تا پایتختی درخور سلطنت خود و ایران بنا کنند. حال دولت صفویه نیرومند بود و زمان کافی برای تحولات را نیز داشت حال آنکه این خودآگاهی در دوران قاجاریه و پهلوی کمتر به چشم می خورد. از عوامل برونی که در تحولات معماری و شهرسازی قاجار تهران برمی شمارند عبارتند از:

- ۱- شهری شبیه به آنچه پادشاهان در سفرنامه هایشان در غرب دیده اند.
- ۲- تکاپوی اقشار نوپای سرمایه داری تجاری برای ساختن شهری که آمادگی کالبدی برای پذیرش روابط جدید قدرت را داشته باشد.
- ۳- تلاش افراد تأثیرگذاری چون امیرکبیر که در صدد ایجاد سازمان دیوانی جدید و آموزش افرادی بودند که بتوانند این سازمان جدید را اداره کنند. او عوامل درونی تغییرات دوره قاجار چنین برمی شمرد:

۱- تمایل پادشاهان قاجار در ساخت شهر و بناهایی که با اصفهان صفوی رقابت کند.

۲- وضع نابسامان اقتصادی و اجتماعی جامعه که نیاز به اصلاح خود دارد، عنوان می‌کند (حبیبی، ۱۳۷۳، صص ۱۵۲ تا ۱۳۸).

جان دگرنی، نقش نمایشگاه‌های جهانی و عظمت ساختار شهرسازی و معماری شهرهای اروپائی را نقطه شروعی برای تحولات کشورهای شرقی می‌داند و دو شهر در حال توسعه استانبول و قاهره را مؤثر در تحولات دوره قاجاریه در تهران نام می‌برد، او دیدار شاه مملکت و سفیران کشور را از این شهرها عاملی مهم برای دگرگونی ذکر می‌کند. «شکوه پاریس الهام بخش دگرگونی‌های قاهره و استانبول شد و نمایشگاه جهانی راهی را برای دگرگونی، این هر دو تأثیری غیرمستقیم بر تهران داشتند. سفیر ایران در ترکیه به چشم خود اصلاحات و اصلاح شهرداری و برنامه ریزی را دیده بود و شاه را به دیدار از پاریس تشویق کرد» (افشار اصل، خسروی، ۱۳۷۷، صص ۱۲۵).

سید ابوالحسن ریاضی، در مقاله خود تحت عنوان تأثیر تجدد بر سازمان فضائی شهر تهران به فرضیه محوری تقدم اندیشه بر شکل‌گیری ساختار فضائی اشاره می‌کند و تحولات ساختاری فضای شهر تهران را از دوره قاجاریه به بعد از این قاعده مستثنی نمی‌داند. او تحول بنیادین غرب از دوره رنسانس یعنی نگرش انسان غربی به جهان هستی، انسان محوری را مطرح می‌کند و آنرا عامل مهم تحولات در تمامی شئون نظری، عملی، معیشتی و حیات اجتماعی انسان غربی می‌داند. عواملی چون تکامل روابط اقتصادی و حرکت به سوی سرمایه داری به شیوه غربی تغییر ساختار سلسله مراتب اجتماعی و پایه ریزی نهادهای اجتماعی هر چند موقتی و تغییرات در حاکمیت روابط پولی در این دوره را عواملی مؤثر در تحولات دوره قاجار عنوان می‌کند. او هم چنین شکست‌های مکرر نظامی ایرانیان، آشنایی سفرا و وزیران بزرگ ایرانی با اصلاحات کشورهای در حال توسعه و همسایه، رشد سریع تعداد دیپلمات‌های خارجی در ایران دوره ناصرالدین شاه، تحول فضای

آموزشی و ایجاد مدارس جدید و سفرهای متعدد پادشاه و درباریان را به فرنگ و تمایل به ساختن شهری شبیه آنچه در آن سفرها دیده بودند را عامل‌های مهمی در تحولات دوره قاجاریه می‌دانند. او تأثیر این عوامل در معماری تهران را افزایش جمعیت شهری، احداث قصرهای سلطنتی، احداث سفارتخانه‌ها و خیابان‌های نو، رشد محلات جدید، تاسیس مدرسه دارالفنون، جدایی‌گزینی اکولوژیکی شهر، ایجاد معماری اختلاطی، ایجاد فضاهای گشایش شهری، احداث باغ‌ها و پارک‌های اعیانی، ساختمان مجلس شورای ملی و پارلمان و ... می‌داند (ریاضی، ۱۳۸۹، صص ۱۲۹).

منصور فلامکی به شیوه تحولات شهرسازی در دوره قاجار این چنین اشاره می‌کند:

«از اواخر دوره فتحعلی شاه قاجار به اقتضای زمان سیستم اداری نو نیازمند فضاهای بیشتری شدند. ساختمان‌های برونی جدید و متناسب با مناصب دیوانی بر کیفیت و کمیت معماری دولت مردان مؤثر افتاد. از این تاریخ به بعد پنجره‌هایی از اتاق‌های کناره‌های بیرونی به کوچه‌ها باز شد و آرایش فضائی جدید به خیابان بخشید» (فلامکی، ۱۳۹۰، صص ۳۸).

بهروز پاکدامن، معرفی شیوه شهرسازی غربی را در توسعه اولیه شهر تهران قدیم عامل اساسی برای تحولات دیگر عرصه‌ها و بالخصوص معماری می‌داند. «عاملی که بیش از هر سبک و شیوه معماری در تحول معماری سنتی تهران مؤثر بوده است معرفی شیوه شهرسازی غربی بوده است. در این شکل نوین از توسعه شهری عناصر جدیدی نظیر خیابان و میدان که توسط ساختمان‌هایی محصور و تعریف می‌شود بکار گرفته شدند. طراحی این ساختمان‌ها متناسب با فضای شهری موجود و بناهای اطراف صورت گرفته و سیمای شهری و نمای خیابانی هماهنگ و متجانس را به سبک خیابان‌ها و میدان‌های غربی ایجاد نمودند...».

از دیگر پژوهش‌های مرتبط به تحقیق می‌توان

به مقاله و طرح پژوهشی دکتر سعیدرضا عاملی و تیم همکاران در زمینه «مطالعه بین رشته ای عناصر هویت بخش استان تهران در پرتو توجه به مدل های راهبردی شهرسازی و معماری مراکز دولتی و فضاهای عمومی استان تهران ...» اشاره نمود. در این تحقیق عناصر هویت بخش شهری استان تهران در سفرنامه ها مورد مطالعه قرار می گیرد و محوریت بر نمادهای شهرسازی و معماری گذاشته می شود. در این پژوهش ۲۴ سفرنامه که توسط سفرنامه نویسان داخلی و خارجی نگاشته شده با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی انجام می شود. در این تحقیق نمادهای فرهنگی، رسانه های شهری و مبلمان شهری به عنوان مقولات محوری تعیین می شوند. یافته های این مطالعه به بازنمایی مقایسه استان تهران در سفرنامه ها و تقابل های شرق و غرب، تقسیم بندی اجتماعی محلات و تفاوت شهر تهران با شهرهای دیگر کشور و حتی جهان می پردازد (عاملی، ۱۳۷۹، ص ۱۰۰-۷۵)

حسین میرزائی، در پژوهشی که بر روی چهار سفرنامه ایرانیان به فرنگ در دوره قاجار صورت داده است به دنبال جایگاه تمدن غرب و نمایش چگونگی دیگری در آن است. او در مطالعه دیگری در این اسناد تاریخی بدنبال یافتن شناخت خوی و جامعه و فرهنگ ایرانی است. او از کوشش های استوارت هال و ادوارد سعید در این زمینه یاد می کند. به اعتقاد او نخستین نسل از ایرانیانی که به غرب سفر کرده اند اولین نفراتی اند که به نمایش دیگری در ایران پرداخته اند. به دنبال آن است که غرب چگونه در سفرنامه ها به تصویر کشیده شده است؟ او برای این منظور از نظریات و تئوری های واسازی دریدا، نظریه متن بارت، ینامتنیت کریستوا، زبان شناسی دوسوسور، گفتمان فوکو و بازنمایی استوارت هال استفاده می کند. او از ساز و کارهای تحلیلی و کلیشه سازی شامل: دو نیم سازی، طبیعی سازی، فتیش سازی، انکار و تقلیل تفاوت برای تحلیل سفرنامه ها مورد ارزیابی قرار می دهد و در

نهایت به فرضیه هایی بنیادین از آنها دست می یابد. «مطالعه تصویر غرب در ایران کمک می کند تا فهم بهتری نسبت به نوع هویت سازی و تمایزگرائی غرب بدست آید ...». این مطالعه بر ساخته شدن هویت مدرن جامعه ایرانی نیز کمک می کند. در این مقاله نگارنده راه های تماس با غرب را سه مقوله «سفر، ترجمه و موسسات آموزشی» توصیف می کند و از راه های فهم این تصویر بررسی نوع نمایش اروپائیان در آن دوران است. از نظر او سفرنامه ها از این جهت که به روایت ایرانیان از وقایع می پردازد منبع معتبرتری در ارزیابی نمایش خود و دیگری است، ولی باید دقت کرد که سفرنامه ها همواره با محدودیت هایی در فهم، شناخت و تفسیر هم همراه بودند و خیال پردازی و مبهم بودن زمانی و مکان و موقعیت از این موارد است (میرزائی، ۱۳۸۹، صص ۱۰۵-۷۷).

محسن حبیبی و زهرا اهری در مقاله دیگری به بررسی لاله زار به عنوان خیابانی که به سبک اروپائی در دوره ناصرالدین شاه شکل گرفته است یاد می کند. نگارندگان به گسترش روابط ایران و غرب در این دوران که زمینه را برای ورود افکار، الگوها و اشیاء فرهنگی باز نمود. آنها به گرتة برداری از الگوهای فرنگی در شهرسازی در طرح توسعه شهر تهران و تبدیل آن به دارالخلافه ناصری و ایجاد فضاهایی با حال و هوای فرنگی اشاره دارند. خیابان لاله زار که در بخشی از باغ لاله زار یعنی باغ تفرجگاهی سلطنتی برون شهری دوران فتحعلی شاه ایجاد گردید از جمله شاخص ترین این فضا است. نمودهای زندگی مدون شهری مانند پارک و باغ وحش، تجهیز آن به تأسیسات جدید شهری، آراستگی به سبک های جدید معماری، آنرا مبدل به ویتترین برای نمایش نوآوری نموده است (حبیبی، اهری، ۱۳۸۷، صص ۱۵-۵).

تحولات شهرسازی ایران در دوره قاجار از دیدگاه صاحب نظران عبارتند از:

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۴ پاییز ۹۵
No.44 Autumn 2016

۱- حضور مهندسان و شهرسازان خارجی مانند بوهلر و گاستیلر در دروه ناصری؛

۲- تشکیل محلات جدید شهری بر اساس نظام اجتماعی جدید (ریاض، ۱۳۸۹، ص ۱۲۹) و (عاملی، ۱۳۹۲، صص ۱۰۰-۷۵)؛

۳- ایجاد فضاهای صنعتی در تهران و کارخانه های متعدد؛

۴- گشایش فضاهای شهری (ریاضی، ۱۳۸۹، ص ۱۲۹)؛

۵- تضعیف نقش بازار در شهر بخاطر احداث خیابان؛

۶- حضور میدین و خیابان جدید به سبک و سیاق نو (ریاضی، ۱۳۸۹، ص ۱۲۹) و (صارمی، ۱۳۷۴)؛

۷- توسعه بافت جدید شهری مناسب حمل و نقل شهری؛

۸- جدائی گزینی اکولوژیکی شهری (ریاضی، ۱۳۸۹، ص ۱۲۹)؛

۹- ورود کالسکه و لوکوموتیو به حمل و نقل شهری (افشاراصل، ۱۳۷۷، ص ۳۴).

روش تحقیق

جامعه آماری مورد مطالعه

بیش از ۳۰ سفرنامه و دفتر خاطرات و گزارش سفر که شامل تمامی منابع در دسترس از اسناد سفرنامه نویسان ایرانی دوره قاجار در بازه زمانی سال های (۱۷۹۵-۱۹۰۶) میلادی که به فرنگ سفر کرده (ابتدای دوره قاجار تا پیش از نهضت مشروطه) و سفرنامه نوشته اند در محدوده مطالعاتی این پژوهش است. روش اتخاذ شده در این پژوهش از نوع طرح تحقیق تاریخی از اسناد و محتوای سفرنامه ها است. این تحقیق به بررسی متون در دو بخش تحولات شهرسازی و خیابان کشی و فرم و هندسه معماری می پردازد.

۱- شهرسازی و خیابان کشی

۱-۱- توجه به نحوه ساخت خانه های قرینه و مستقیم الخط در فرنگ

«...شهری بغایت معمور و با صفا و خانه ها را قرینه

هم ساخته اند به حیثی که یکی بر دیگری اتصال ندارد. از هر دروازه که شخصی به شهر آید راست تا دروازه دیگر رود و ...» شهر ولندیس - (شوشتری، ۱۳۶۳، ص ۳۳۵). «خانه های فرنگ به خط مستقیم در مقابل هم و بر در هر خانه سکوئی با شکوه به جهت نشیمن...» (ابوطالب اصفهانی، ۱۳۶۳، ص ۲). «جمع خانه ها ارتفاع دیوارش صد ذرع است از سنگ خاره و حجاری در کمال امتیاز مشتمل بر ۴ طبقه دریچه ها و منظرهای آینه به طوری آراسته و پرداخته بودند که عقل در آن متحیر می شد و تمام دریچه ها رو به کوچه در مقابل یکدیگر باز گشته سر موئی با یکدیگر اختلاف نداشتند. به در هر خانه اسم صاحب آن بیت را چاپ کرده و اسم خانه را معین نموده بودند. درها چوبی بودند، به در هر خانه لنتر (فانوس) آویخته بودند» شهر باث - (رضاقلی میرزا نایب الاپاله، ۱۳۶۱، ص ۳۳۸).

۱-۲- تاثیر روش طرح ریزی شهری و منظر سازی شهر پاریس همراه با ملاقات با افرادی چون آلفاند و هاسمان: ستایش نحوه خیابان آرائی پاریسی «باغ مسیودوال حاکم پاریس و مسیو الفاند مهندس شهر پاریس و غیره آنجا بودند. کوچه های پاریس که به این طور راست و وسیع و مسطح شده و خیابانها را باین نظم و سلیقه درخت کاشته اند، همه از روی دستور العمل و اهتمام مسیو هوسمان حاکم سابق پاریس که در عهد ناپلئون و این مهندس بوده است.» پاریس - سفر اول (ناصرالدین شاه قاجار، ۱۳۴۳، ص ۱۴۹). «روی صندلیها نشسته مسیو آلفان که شرح احوال او را می نویسم پهلوی ما نشسته بود. پیرمردی است هشتاد ساله، مهندس است، ترتیب اکسپوزیسیون و هیپودروم این قبیل کارها به توسط او می شود، آدم با سلیقه ایست، همین آلفان نایب و همدست همان هاسیمان معروف بود که در عهد ناپلئون سیم پاریس را زینت داد و حالا هم زنده است، مسیو برژه هم مهندس قابلی است و با آلفان همدست است، پنجاه سال دارد» سفر سوم (ناصرالدین شاه قاجار، ۱۳۷۱، ص

«...و خانه هاشان تمام از بیرون مشرف بر کوچه و معبر آینه بود که عکس چراغ ها در آینه افتاده» (رضاقلی میرزا نائب الاپاله، ۱۳۶۱، ص ۳۵۵). «... این عمارت از خانه های خوب مسکو است و درهای آن رو به سکوی بلوار گشوده میشود، خیابان خوبی است» (عزالدوله، عبدالصمد میرزا سالور، ۱۳۷۴، ص ۳۰۰). «کوچه وسیعی که طرفین آن همه از درختهای کهن و گل سفید خوشه بسته و همه جا سنگ فرش و وسیع و اطراف همه خانه بود گذشتیم» برلن - سفر اول (بقلم ناصرالدین شاه قاجار، ۱۳۴۳، ص ۴۶). «گاهی در خیابان ناصریه که خندق را پر می کردند و خیابان می ساختند و مباشرتش با یحیی خان آجودان مخصوص بود و او ریاست عملجات خیابان را به امین همایون پسر شاهزاده تعزیه گردان زنانه که بعداً شرح حال او را با یحیی خان در موقع خودش به قلم خواهد آورد، سپرده بود» (خان شقاقی، میرزامهدی خان، ۱۳۵۳، ص ۲۲۴).

۱-۷- فرم های برون گرا

میرزا مهدی خان شقاقی در مورد نحوه طراحی بنای ساعد الدوله چنین می نویسد: «عمارتی ساخته متشکل از دوازده اطاق که سه از آنها به طرف باغ ساعد الدوله باز میشود، سه به طرف شمال، سه به طرف جنوب و سه به طرف خیابان لاله زار که در زمان خود از نظر استحکام و مهندسی و گچکاری و تزیینات داخلی بسیار خوش هیولا» (خان شقاقی، ۱۳۵۳، ص ۲۶۶).

۱-۸- شگفتی از تعداد طبقات و قرینه سازی خانه ها در مقایسه با ایران

شوشتری از تعداد طبقات و قرینه سازی خانه ها در لندن یاد می کند. «...و آن شهر بیست معمور و آبادان که در آن یک مشمت خاشاک و یک کف دست خرابه یافت نشود. عمارات عالیه از سنگ رخام متصل به هم به الوان مختلفه و نقوض بدیعه قرینه هم به اسلوبی که باید ساخته اند» (شوشتری، ۱۳۶۳، ص ۲۶۱). «... عمارت را پنج طبقه روی هم ساخته اند و اطاق ها و میز های وسیع و تخت گذاشته اند.»

۲۱۶). «کوچه های پاریس که به این طور راست و وسیع و مسطح شده و خیابانها را به این نظم و سلیقه درخت کاشته اند همه از روی دستور العمل و اهتمام مسیو هوسمان حاکم سابق پاریس که در عهد ناپلئون بوده و این مهندس درست شده است» سفر اول (بقلم ناصرالدین شاه قاجار، ۱۳۴۳، ص ۱۴۹).

۱-۳- استفاده های ساعت های بزرگ در طراحی فضای شهری
خسرو میرزا از رواج ساعت و تعدد آن در سیمای شهرهای مسکو و پتر حکایت دارد (افشار، ۱۳۴۹، ص ۲۴۷).

۱-۴- تابلوهای راهنمای خیابان های لندن

«از باث الی لندن را به فاصله ۳۰ قدم در هر معموره و آبادی ستونی بلند کار گذاشته اند و بر ستونها چراغ های بلور نصب کرده اند. در هر سر میل به جهت علامت راه ستونی از سنگ برپا کرده و تا به هر معموره و شهرهای معتبر هر یک را مسافت مشخص کرده، بر آن ستون ها نوشته اند و در هر جا که راه و طرق مختلف می شود بر سر راه ستونی از سنگ برپا داشته و نوشته اند که هر راهی به کجا می رود» (رضاقلی میرزا نائب الاپاله، ۱۳۶۱، ص ۳۷۲).

۱-۵- نحوه اداره محلات شهری در لندن

«هر محله مشورتخانه دارد و اگر امری اتفاق افتد به پلیس باشی که گزیده باشی آن محله است رجوع می شود. او هم به وزیر داخله رجوع می کنند، پلیس این شهر هشت هزار نفر است. همه جوانهای خوب و با لباس معین اهالی شهر زیاد از پلیس حساب میبرند. هر کس به پلیسی بی احترامی کند قتلش واجب است» لندن - سفر اول (بقلم ناصرالدین شاه قاجار، ۱۳۴۳، ص ۱۷۵).

۱-۶- توجه به شهرسازی برون گرا و ایجاد ساختمان رو به معبر
رضاقلی میرزا در مورد خانه های لندن می نویسد:

کاخ کرملین (عزالدوله، ۱۳۷۴، ص ۱۸۸).

۹-۱- ایجاد فضاهای تفریحی و پذیرایی

بازدید از خیابان های مستقیم و مملو از تکاپوی پارسی و وجود فضاهایی چون قهوه خانه، هتل، رستوران، کلوپ و مراکز تجاری انگاره های ذهنی برای شاه و درباریان بوجود آورد تا پس از بازگشت به تهران مشابه آنرا طرحریزی نمایند. «یک مهمانخانه یعنی قهوه خانه بسیار بسیار قشنگ دو مرتبه به طرز خیلی خوشگل لب آب ساخته بودند» پاریس- سفر دوم (ناصرالدین شاه قاجار، ۱۳۷۹، ص ۱۶۰).

۱۰-۱- جایگاه والا و نقش مهندسان فرنگی در ساخت و ساز شهری و عمارات دوره ناصری به بعد پیرسن صاحب مهندس که طراح و آرشیستک سفارت انگلیس- گاستگرخان مهندس اتریشی- بهلر صاحب مهندس فرانسوی که مستشار مهندسی نظام و از مدرسه دار الفنون پاریس) از مهم ترین مهندسان و معمارانی هستند که در دوره ناصری بکار گرفته شدند.

«برای نقشه ساختمان وزارتخانه ها از مهندسین فرنگی: یکی پیرسن صاحب مهندس که طراح و آرشیستک سفارت انگلیس و دومی گاستگرخان مهندس اتریشی که سالها داخل خدمت دولت ایران گشته و به لقب خانی سرافراز آمده بود و سومی بهلر صاحب مهندس فرانسوی که مستشار مهندسی نظام و از مدرسه دار الفنون پاریس بیرون آمده بود. همه این مهندسین به وزارت فوائد عامه دعوت گشتند و نقشه های بنده را با دقت کامل رسیدگی کرده بودند و نمیخواستند باور کنند که یک مهندس ایرانی آنها را کشیده است و تصدیق نمودند که این نقشه ها مثل طرح یکی از بناهای بسیار زیبا و عالی اروپا کشیده شده..» (خان شقاقی، ۱۳۵۳، ص ۱۵۶).

۱۱-۱- وضعیت روشنایی

در سفرنامه های شوشتری- رضا قلی میرزا، حاج محمد علی محلاتی، خانلرخان اعتصام الملک، حسام السلطنه همگی از وضعیت روشنایی معابر و میدان ها گزارش می دهند. «همه کوچه ها از چراغ گاز

روشن است علاوه بر آن از بامها و پنجره خانه ها روشنی الکتریسیته کوچک را مثل روز روشن کرده بود (بقلم ناصرالدین شاه قاجار، ۱۳۴۳، ص ۹۳). «مگر در همین کوچه فقط پاریس که از جلو همین مهمانخانه و گراناپرا الی پاله رویال که بازار معتبری است بقدر پنجاه شصت فانوس از این چراغ میسوزد و این کوچه را مثل روز روشن کرده است معلوم نیست که شب شده است مثل روشنی بین الطلوعین خیلی روشن است» (ناصرالدین شاه قاجار، ۱۳۷۹، ص ۱۵۷).

۱۲-۱- جداسازی مسیرهای پیاده رو و سواره رو در معابر

توجه به شان و منزلت پیاده و تفکیک مسیر پیاده و سواره در خیابان های شهر؛ «خیابان وسیعی از سنگ فرش کرده که یکی به جهت ذهاب و دیگری به جهت ایاب مخصوص است» (رضاقلی میرزا نائب الاپاله، ۱۳۶۱، ص ۴۱۲).

۱۳-۱- مصالح و پوشش کف ها در معابر

شوشتری- داود خان ارمنی- حسام السلطنه- میرزا ابراهیم صحاف باشی از وضعیت سنگ فرش خیابان ها مکررا یاد کرده اند. «فرخ خان امین الدوله کاشانی تصویب نموده بود که تمام خیابانهای ارگ را از سنگهای مکعب مستطیل جلا گشته فرش کرده بودند که در حرکت پیادهها سرخورده میگذریدند» (خان شقاقی، ۱۳۵۳، ص ۴۵).

۱۴-۱- وسائل حمل و نقل شهری

حسام السلطنه و حاج محمد علی محلاتی از کالسکه اسبی و تراموا در اروپا یاد می کنند. «در وسط کالسکه و عراده و امنی بوس به قدری که زمین کوچه پیدا نیست و شخص تعجب می کند که چطور از یکدیگر می گذرند و محال است در این کوچه کالسکه بتواند تند برود، با وجود این اگر مهارت کالسکه چی ها و قدرت پلیس این شهر نباشد روزی هزار اتفاق می افتد» لندن- سفر سوم (ناصرالدین شاه قاجار، ۱۳۷۱، ص ۵۲).

۱۵-۱- فن راه سازی و تاسیسات شهری

ارسال کارت پستال و عکس‌ها از سوی سفرنامه نویسان به عنوان هدیه و سوغات عاملی مهم در شکل‌گیری نوعی معماری تقلیدی تحت عنوان معماری کارت پستالی است. به نظر می‌رسد شباهت قصر فیروزه با تروکادرو از این دست موارد باشد: ۱. «یک کارت پستال در بادکوبه به منشی باشی نوشتم...» نقل از سفرنامه مسعود میرزا ظل السلطان (معمد دزفولی، ۱۳۹۰، ص ۱۰۵۴) و ۲. «خرید کارت پستال از ایفل بعنوان سوغات...» سفرنامه مسعود میرزا ظل السلطان (معمد دزفولی، فرامرز، ۱۳۹۰، ص ۱۰۶۲).

۲-۲- تاثیر طرح‌های کاخ‌های انگلیسی
«مثل قلعه چهار برجی بنظر می‌آمد نزدیک رسیده پیاده شده سوار کالسکه اسبی شدیم جمع ملتزمین ما هم بودند» بوکینگ‌هایم- سفر اول ناصر الدین شاه به فرنگ (ناصرالدین شاه قاجار، ۱۳۴۳، ص ۸۹)؛ «به منزل عمارت ویندزور بسیار قدیم است شبیه با ابنیه قدیمه است که از سنگ ساخته‌اند و سنگ‌هایش همه به قدر آجر است یک برج بزرگی دارد و چند برج کوچک و بلند و موزه اسلحه دارد» (ناصرالدین شاه قاجار، ۱۳۴۳، ص ۹۱).

۲-۳- احتمال تاثیر طراحی کاخ‌های سلطنتی فرانسوی در برخی کاخ‌های ایرانی دوره قاجار/توجه به سنت و طرز فکر فرانسوی در همه شئون فرهنگی و ادبی و هنری

در دوران انتهایی دوران قاجار استفاده از بام‌های مونسارت که در قرن ۱۷ میلادی به بعد بر روی کاخ‌های پاریسی توسط معمار فرانسوی فرانسویس منسارت استفاده می‌شد. سنتوری شکسته (سبک مانریسم) پوشاندن نما با گچ برای شباهت با بناهای فرنگی همگی در بناهایی مانند عمارت ملیجک به وضوح یافت می‌شود. «عمارت توپلری که بهترین عمارات خوب دنیا بوده است حالا بالمره خراب شده است» سفر اول ناصر الدین شاه به فرنگ (ناصرالدین شاه قاجار، ۱۳۴۳، ص ۱۳۴).

۲-۴- تمایل به سبک‌های التقاتی در نزد

رضا قلی میرزا از لوله‌های گاز و آب در کوچه و خیابان‌های لندن یاد می‌کند. «شوسه سنگی ساخته‌اند اما روی خاک سرخ چسبده سفت ریخته و کوبیده‌اند که ابدا گل نمی‌شود و رد اراده کالسکه به راه نمی‌نشیند مثل این است که کالسکه روی فرش راه می‌رود» کارلسروهه- سفر دوم (ناصرالدین شاه قاجار، ۱۳۷۹، ص ۱۳۴).

۱-۱۶- خیابان بمثابه مرکز خرید و فضای تفریحی- شکل‌گیری ایده تجمع مراکز تفریحی در مجاورت خیابان

«کوچه پل مل که محل جمیع کلوپ‌های مشهور لندن است. کوچه نارتمبرلند که محل مهمانخانه‌های بزرگ است» (ناصرالدین شاه قاجار، ۱۳۷۱، ص ۴۷). «کوچه پیکادلی آن هم کوچه بزرگی است مثل کوچه رنجیس اسطریط کوچه رنجیس اسطریط خیلی پاکیزه و وسیع است، در حقیقت بازار است دو طرف دکان‌ها هست، دکان‌های عالی، امتعه زیاد، همه دکان‌ها ممتاز است» لندن- سفر سوم (ناصرالدین شاه قاجار، ۱۳۷۱، ص ۵۲). «چراغ‌های شانزه لیزه، چراغ‌های کافه‌شانتان‌ها و قهوه‌خانه‌های اطراف خیابان و این وضع و اینجا یک عالم غریب و حالت مخصوص و جلوه خاصی داشت» پاریس- سفر سوم (ناصرالدین شاه قاجار، ۱۳۷۱، ص ۲۲۷).

۱-۱۷- شکل‌گیری ذهنیت طرز شهرسازی و معماری فرنگی برای شاه از سفر دوم به بعد
«عمارت حاکم جای خوبی است به طرز فرنگستان عمارت ساخته‌اند، باغی در جلو دارد» ایروان- سفر دوم ناصر الدین شاه به فرنگ (ناصرالدین شاه قاجار، ۱۳۷۹، بکوشش فاطمه قاضیها، ص ۵۹). «حاکم ایروان عمارتی ساخته است به طرز فرنگی» ایروان- سفر دوم ناصر الدین شاه به فرنگ (ناصرالدین شاه قاجار، ۱۳۷۹، بکوشش فاطمه قاضیها، ص ۶۳).

۲- آنچه از سبک و شیوه بنا و فرم معماری در سفرنامه‌ها منعکس شده است:

۲- (۱) اشاره به معماری کارت پستالی

توسط شاه و درباریان قاجار

«پله ها همه از مرمر است عمارت بطور فرنگی و ایرانی و عثمانی بسیار خوش طرح است» عمارت بیکلریگی استامبول- سفر اول ناصر الدین شاه به فرنگ (ناصرالدین شاه قاجار، ۱۳۴۳، ص ۲۲۳).

۲-۵- گرده برداری معماران از طرح های تیبیک آن زمان

ممتحن الدوله از اولین معمار ایرانی تحصیل کرده در فرنگ درباره شیوه طرح و اجرای عمارات قاجاری به تقلید و گرده برداری اشاره دارد که خود مستتر در شیوه آموزش معماری در دوره نئوکلاسیک دارد. او در مورد طراحی و نقشه قصر فیروزه می نویسد: «چند اطاق به عرض و طول معین و حوضخانه فرمایش رفت و من یادداشت کرده از حضور کناره گرفته، در روی کاغذ کرکی نقشه و نما را طرح نمودم مختصر تصرفی خواستند در بنا بفرمایند با دلیل و برهان رد کردم» (خان شقاقی، ۱۳۵۳، صص ۱۵۳-۱۵۵).

۲-۶- توجه به سبک طراحی نئوکلاسیک

اشاره به ریتم تاق نماهای ستون های کلاسیک در نما و توصیف شکوه و عظمت سبکهای کلاسیک و ستونها و سر ستون های رومی: «در آنجا تماشاخانه سرباز کوچکی ساخته اند و داخل دریاچه جزیره کوچکی است ستونهایش به سبک رومن های قدیم است» ورشو- سفر دوم ناصر الدین شاه به فرنگ (ناصرالدین شاه قاجار، ۱۳۷۹، ص ۱۱۶).

۲-۷- طرح کلاه فرنگی؛ فضاهایی با اتاق های مدور

ابراز تمایل شاه برای ساخت این چنین بنایی در باغات سلطنتی با جلو عمارت مهتابی بلندی دیده می شود. «جلو عمارت مهتابی بلندی است در روی تپه باغچه های بسیار خوب و حوضهای کوچک دارد» سفر اول ناصر الدین شاه به فرنگ (ناصرالدین شاه قاجار، ۱۳۴۳، ص ۴۹).

۲-۸- تعداد طبقات بناها

«... عمارت را پنج طبقه روی هم ساخته اند و اطاق ها و میزهای وسیع و تخت گذاشته اند...» کاخ

کرملین (عزالدوله، ۱۳۷۴، ص ۱۸۸).

۲-۹- برون گرایی

«عمارتی ساخته متشکل از دوازده اطاق که سه از آنها به طرف باغ ساعد الدوله باز میشود، سه به طرف شمال، سه به طرف جنوب و سه به طرف خیابان لاله زار که در زمان خود از نظر استحکام و مهندسی و گچکاری و تزیینات داخلی بسیار خوش هیولا» (خان شقاقی، ۱۳۵۳، ص ۲۶۶).

۲-۱۰- طرح ورودی نئو کلاسیک

حاج محمد علی محلاتی از نوعی ورودی نئو کلاسیک که در معماری کاخ ها و منازل مسکونی یاد می کند که در کاخ های تهرانی و دیگر عمارات به وفور استفاده می شود. «جمیع درب های خانه های لندن را دو ستون یا چهار ستون سنگی مثل سایه بان درست می کنند که درب خانه که می ایستید از باران محفوظ باشند» (سیاح، ۱۳۸۳، ص ۱۹۸).

۲-۱۱- در و پنجره های هلالی شکل

«... در شهر پاریس سقف درگاه و درهای عمارات هلالی است و همه سقف درگاهها صاف و مسطح است مگر برخی طاقهای بزرگ و ایوانهای جلو بازارها که آنها را هلالی سقف زده اند» (سیاح، ۱۳۸۳، صص ۱۹۳-۱۹۴).

۲-۱۲- وجود فضاهای نیمه باز در اطراف بنا

میرزا عباسقلی خان میر پنج نوری (سیف الملک) از حضور بالکن در خانه های فرنگی یاد می کند (افشار قزوینی ۱۳۸۰، ص ۱۳۸)؛ «عمارت بسیار عالی بود، جلوخانی به شکل نیم دایره داشت» عمارت سلطنتی بادن باد- سفر سوم (ناصرالدین شاه قاجار، ۱۳۷۱، ص ۲۷۸).

۲-۱۳- شکل گیری فضای نوین درونی با

تالار های تشریفاتی

گشایش و افزایش مقیاس های فضاهای درونی اعم از ارتفاع- وسعت و تعدد تالارها و توجه به تالارهای مرتفع ستون دار و توسعه و اصلاح برخی بناها و

جدول ۱. آنچه از شهرسازی و سیمای شهری در سفرنامه‌ها منعکس شده؛ ماخذ: نگارندگان.

شوشتری	ابوطالب اصفهانی	ابوالحسن ایلچی	آقا احمد بهبهانی	داود خان ارمنی	خسرو میرزا	رضاقلی میرزا
تقسیم شهرها به محلات؛ ساخت خانه های قرینه هم در اروپا؛ نوشتن اسامی محله در گذرها	تعریف پارک به عنوان فضایی نو و جدید؛ خانه های فرنگ به خط مستقیم در مقابل هم	نظم و آبادانی واژه بلوار	روشنایی شهر لندن	بلوار	استفاده های ساعت های بزرگ در طراحی فضای شهری و تعدد آن در مسکو و پتر	تابلوه‌های راهنمای خیابان های لندن؛ پست؛ رواج ساعت
حاج محمد علی محلاتی	عزالدوله	حسام السلطنه	حاجی پیرزاده	حاج میرزا محمد حسین فراهانی	میرزا ابراهیم صحاف باشی	مسعود میرزا ظل السلطان
گزارش وضعیت سیمای شهری پاریس-وجود راه آهن عمومی اسبی برای پاریس وجود صندوق پست در تمام کوچه های لندن	در برلن جمیع بام ها از آهن است؛ لندن همه کوچه ها وسیع و پاک	اراضی هندسی شهرسازی ردیفی خانه ها	مخزن و لوله کشی آب کوچه ها خانه های چند طبقه	استامبول همه عمارات شهر از دو تا پنج طبقه است؛ برجی بلند درست کرده اند که مشرف به همه شهر است	پرسه زنی ها و تفریحات در خیابان ها و پارکها	وین؛ پاکیزگی و نظافت شهرها

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۴ پاییز ۹۵
No.44 Autumn 2016

۵۲۹

صندلی های زیاد

«تالار دیگری در جنب این دارد که سفره خانه مهمانخانه است، چهارصد نفر شام می خورند. میز و صندلی و اسباب دارد، چنگال و غیره در کمال نظافت و خوبی حاضر کرده بودند برای شام مردم، که این تالار و سفره لایق هر پادشاهی بود» پاریس (بقلم ناصرالدین شاه قاجار، ۱۳۴۳، ص ۵۷).

۱۶-۲ توسعه و تغییرات فضایی

بازدید از انواع موزه ها و گالری ها در سفرنامه های شاه و درباریان بعنوان تفریح همیشگی و روزمره است. قرارگیری موزه در درون فضای عمارت ها و کاخ ها- تبدیل کاخ به موزه تاریخ سلاطین روس: «پایین عمارت کرملین که جواهر آلات و تاجهای قدیم پادشاهان و غیره را چیده اند تماشا کردیم

کاخ ها مطابق آنچه بازدید شده است. «تالارهای متعدد از تالار سلام و اطاق سفره و منازل» عمارات دار الحکومه: حاجی طرخان سفر اول ناصر الدین شاه به فرنگ (بقلم ناصرالدین شاه قاجار، ۱۳۴۳، ص ۱۷).

۱۴-۲ توجه به فضاهای داخلی وسیع و مرتفع

«تالار رسوپه تالار وسیعی است چراغ زیادی روشن کرده بودند» (بقلم ناصرالدین شاه قاجار، ۱۳۴۳، ص ۳۵)؛ «این تالار هم بسیار بزرگ و طولانی و مرتفع است و تخت امپراطور را با پرده دیهیمی که ساخته در رصد تالار گذاشته اند...» کرملین- سفراول ناصر الدین شاه به فرنگ (بقلم ناصرالدین شاه قاجار، ۱۳۴۳، ص ۳۹).

۱۵-۲ سفره خانه های گسترده با میز و

عمارت عالی تودر توئیست که اسلحه-خانه محسوب می شود و هم جواهرخانه همه اسباب و آلات را به سلیقه پشت آئینه ها گذاشته اند از چینی های قدیم و طلا و نقره آلات و اسباب تحفه و غنایمی که از جنگها گرفته اند.» سفر اول (بقلم ناصرالدین شاه قاجار، ۱۳۴۳، ص ۲۴).

تحلیل و بیان یافته ها

تحولات سیمای شهری و خیابان بندی های شهر تهران در دوره قاجار

در شکل گیری معماری و شهرسازی دوره قاجار عوامل متعددی دخیل اند که آنها را به دو عامل داخلی و خارجی تقسیم می کنیم. عوامل داخلی منظور عواملی است که برگرفته از معماری سنتی ایران به خصوص دوران صفویه است. عمده ترین عوامل شکل دهنده معماری و شهرسازی دوره قاجار را عوامل بیرونی تشکیل می دهند، منظور عواملی است که از کشورهای بیگانه مخصوصا کشورهای غربی و روسیه گرفته شده است (کمالی، ۱۳۸۸، ص ۳۸):

الف: آمد و شد هیات حاکمه به اروپا با حضور کنسولگری های ایران در کشورهای اروپایی و کشورهای نظیر ترکیه و مصر و همچنین سفر های ناصرالدین شاه به فرنگ که باعث ترغیب و توسعه شهر بر اساس اقدامات شهرسازی اروپا شد؛
ب: تحصیل کردن معماران ایرانی در فرنگ و حضور معلمان معماری اروپایی در دارالفنون؛

ج: ورود کالسکه و اتومبیل در سیستم حمل و نقل شهری و بین شهری، در سال ۱۲۸۳ ه. ق مظفرالدین شاه اولین اتومبیل یا کالسکه بخار را وارد ایران کرد و ویژگی ارتباط دهندگی خیابانها را تسریع بخشید (رمضان جماعت، اکبری، ۱۳۹۲، ص ۲۳)؛

د: حضور معماران روسی و ارمنی در ساخت و ساز ساختمانها به سبک غربی (کمالی، ۱۳۸۸، ص ۴۰).

تغییر در ساختار خیابان کشی ها

خیابان های قبل از دوره قاجاریه عملکرد تفریحی داشتند که خصوصیات کالبدی آنها عبارت

است از: بدنه های مشجر، نهرهای آب در طرفین سنگفرش های پیاده رو و خیابان، تک بناها عقب نشسته و محصور در میان باغها و بستانها اطراف خود، ولی در زمان قاجار عملکرد آن تغییر کرد که بدنه هایی به ارتفاع ۲ تا ۳ طبقه و روکرده به خیابان بودند، ردیف مغازه ها در طبقه همکف و ساختمان های مسکونی در طبقات بالا (خسروی و افشار، ۱۳۷۷، ص ۱۲۵).

تغییر مرکز شهر، دگرگونی مفهوم محله

از جمله ویژگی های بسیار مهم در این دوره تغییر مرکز شهر، دگرگونی مفهوم محله، شکل گیری خیابان و تحمیل این عنصر بر شبکه سنتی بازار و نقش ارتباطی بارز آن است. از این دوره خیابان مفهوم جدیدی می یابد، خیابان دیگر نه فقط به عنوان مسیر عبور و یا تفرجگاه، بلکه به منزله محل تجارت و بازرگانی نیز نقش بازی می کند. شروع هر خیابان میدان مرکزی (توپخانه) است و اتصال هر یک به میدان را دروازهایی تعریف می کند. بدین ترتیب دروازه، هم نقطه اتصال دو فضای متباین شهری (میدان و خیابان) است و هم نشانگر اهمیت آن و هم نقطه شروع را تعریف می کند (ریاضی، ۱۳۸۹، صص ۱۲۹-۱۴۸).

عناصر جدید آمد و شد وسایل نقلیه عمومی

در خیابانها نیز شاهد حضور عنصر جدیدی هستیم. «این عنصر جدید، آمد و شد وسایل نقلیه عمومی است. استفاده از این وسایل که تا پیش از این در شهرهای ایرانی نبودند، همچون در الگوی اصلی خویش، یعنی در شهرهای اروپایی نشانگر عملکرد صنعتی شهر نیست، بلکه نشانه یک عملکرد تفریحی است. واگن یا تراموای اسبی به خیابانهای تازه ساخت چهره ای بس متفاوت می بخشد (ریاضی، ۱۳۸۹، صص ۱۲۹-۱۴۸). ساختن عمارات و بناهای دولتی به سبک فرنگی چون عمارت تلگرافخانه، عمارت شمس العماره و عمارت تکیه دولت مثال های روشنی از تغییر مفاهیم در مورفولوژی شهری هستند که با قرار گرفتن در کنار خیابان، بر نقش جدید

شکل ۲. خیابان ناصریه: ناصر خسرو

شکل ۱. خیابان باب همایون

شکل ۴. خیابان لاله زار

شکل ۳. خیابان چراغ گاز (امیر کبیر)

۲ - خیابان ناصریه (ناصرخسرو)؛ ۳ - خیابان چراغ گاز (امیرکبیر)؛ ۴ - خیابان لاله زار؛ ۵ - خیابان علاء الدوله (فردوسی)؛ ۶ - خیابان باغشاه (سپه) (مهدیزاده، ۱۳۸۱، ص ۲۲).

تحولات هندسه و فرم پلان بناها در طول زمان به موارد ذیل قابل دسته بندی است:

۱. تا اوایل دوره ناصرالدین شاه استفاده از الگوهای سنتی در طرحریزی هندسی عمارت‌ها دیده می‌شود. این طرح‌ریزی‌ها شامل؛ الف- مربع یا مستطیل شکل با حیاط مرکزی (درا فنون)؛

ب- مستطیلی شکل با ایوان یا تالار مرکزی (و ثوق الدوله یا تخت مرمر)؛

ج- مستطیلی شکل بدون ایوان در یک یا دو طبقه (عمارت خروجی کاخ گلستان) قابل شناسائی اند.

۲. از اوایل دهه ۱۸۷۰ م و قبل از سفر ناصرالدین شاه به فرنگ و به نظر متأثر از سفرنامه‌های پیشین ایرانیان به فرنگ، الگوهای هندسی نوینی شامل برج

آن تأکید کرده و خود به عنوان عنصری نمادین مطرح می‌شوند یا در جایی دیگر درباره خیابان چراغ گاز نقل شده این خیابان به این جهت چراغ گاز شهرت یافت که برای اولین بار کارخانه چراغ گاز را میرزا محمد حسن خان سپهسالار با هزینه ای به ارزش ۳۰ هزار لیره از فرنگستان وارد ایران کرد و در خیابان شرقی میدان توپخانه تاسیس کرد.

شهر قدیمی تهران، در زمان ناصر الدین شاه، در نخستین هجوم امواج توسعه و نفوذ فرهنگ جدید شهرنشینی، حصار شاه طهماسبی را به دور افکند و با اشغال فضاهای جدید و ایجاد تأسیسات نوین شهری، بارویی وسیع‌تر به دور خود کشید (مهدیزاده، ۱۳۸۱، ص ۲۲). نخستین خیابان‌های تهران به سبک جدید پس از تغییر نقشه تهران، در اطراف ارگ دولتی و میدان توپخانه به وجود آمد که اساس شبکه‌بندی و جهت امتداد خیابان‌ها را در دوره‌های بعد بوجود آورد قدیمی‌ترین و مهم‌ترین این خیابان‌ها عبارت‌اند از: ۱ - خیابان باب همایون؛

های مستطیلی یا مربع شکل مرتفع ایجاد گردیدند که در عمارت های شمس العماره و سلطنت آباد قابل شناسائی هستند.

۳. بطور مشخص پس از سفر اول ناصری به فرنگ، استفاده از طرح هندسه مستطیلی کشیده با تراس های خطی یک طرفه و دو طرفه در همکف و طبقات در بناها دیده می شود (عمارت مسعودیه و انیس الدوله).

۴. از سالهای اواخر دهه ۱۸۸۰ م و مقارن با سفر دوم شاه به فرنگ استفاده از تیپولوژی عمارت کوشکی و کلاه فرنگی و عموماً در دو طبقه فراوانی زیادی دارد (قصر یاقوتف عمارت خوابگاه، کاخ ملیجک، عمارت اتابک و ...).

۵. در اواخر دوره ناصرالدین شاه و اوایل دوره مظفرالدین شاه استفاده از ترکیبات حجمی و چند ضلعی و منحنی در عمارت به صورت محدود دیده می شود که سر در باغ ملی و کاخ فرح آباد از آن جمله اند.

الف- شیوه های متفاوت فرم و هندسه پلان (عمودی)

۱-مربع و مستطیل با حیاط مرکزی؛ ۲- مستطیلی با ایوان مرکزی در دو طبقه؛ ۳- مستطیل کشیده بدون ایوان در یک یا دو طبقه؛ ۴- مستطیلی کشیده در میانه حیاط با تالار میانی؛ ۵- کوشکی عموماً در دو طبقه و بصورت کلاه فرنگی؛ ۶- برج مستطیل یا مربع؛ ۷- استوانه‌ای؛ ۸- مستطیلی دو طبقه با پیش آمدگی بالای ورودی؛ ۹- مستطیلی با تراس های خطی در طبقات؛ ۱۰- ترکیبات حجمی مکعب شکل و چند ضلعی؛ ۱۱- منحنی شکل و دوار.

ب- جامعه آماری بناهای شاخص و کاخ ها (افقی)

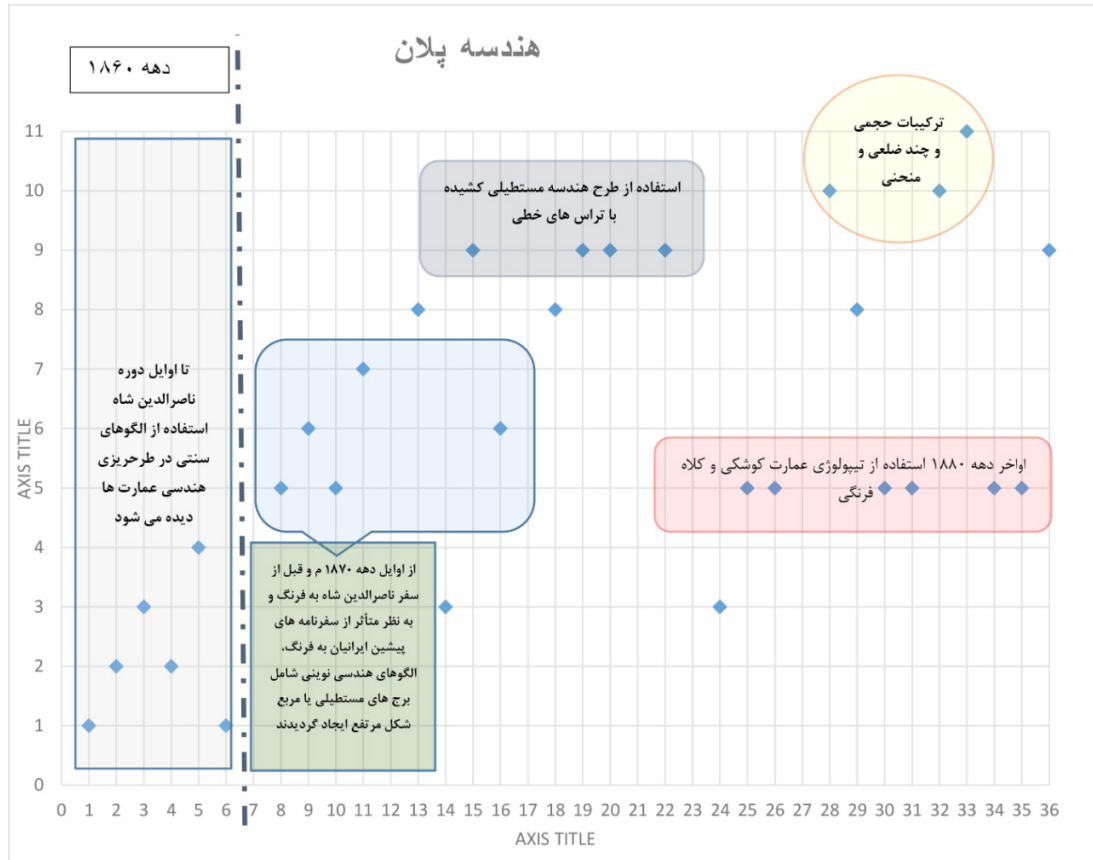
۱-قصر قاجار؛ ۲- عمارت بادگیر (کاخ گلستان)؛ ۳- عمارت خروجی (کاخ گلستان)؛ ۴- تخت مرمر (کاخ گلستان) دیوان خانه؛ ۵-خانه وثوق الدوله؛ ۶- مدرسه دارالفنون؛ ۷- قورخانه مبارکه؛ ۸- عمارت و باغ فردوس؛ ۹- عمارت و باغ سلطنت آباد؛ ۱۰- شمس العماره؛ ۱۱- تکیه دولت؛ ۱۲- تالار سلام و برلیان

.. (کاخ گلستان)؛ ۱۳- تالار آئینه (کاخ گلستان)؛ ۱۴- تالار الماس (کاخ گلستان)؛ ۱۵- خانه انیس الدوله؛ ۱۶- کاخ عشرت آباد؛ ۱۷- عمارت دیوانخانه (مسعودیه)؛ ۱۸- عمارت سفره خانه (مسعودیه)؛ ۱۹- عمارت سید جوادی (مسعودیه)؛ ۲۰- عمارت مشیر الملکی (مسعودیه)؛ ۲۱- سردر عمارت (مسعودیه)؛ ۲۲- کاخ سپهسالار؛ ۲۳- سپهسالار سردر؛ ۲۴- کاخ صاحبقرانیه؛ ۲۵- قصر یاقوت؛ ۲۶- عمارت خوابگاه؛ ۲۷- عمارت امیریه؛ ۲۸- سردر میدان مشقی؛ ۲۹- کاخ ابیض؛ ۳۰- پارک و عمارت اتابک؛ ۳۱- عمارت ملیجک؛ ۳۲- عمارت قزاقخانه؛ ۳۳- کاخ فرح آباد؛ ۳۴- خانه عین الدوله.

نتیجه گیری و جمع بندی

توجه به نحوه ساخت خانه های قرینه و مستقیم الخط در فرنگ، تفاوت در مصالح و پوشش کفها، خیابان بندی به روش طرح ریزی و منظرسازی پاریس، توجه به شهرسازی برون گرا و ایجاد ساختمان رو به معبر در کنار بکارگیری مهندسان فرنگی در ساخت و ساز مهم ترین عواملی بودند که موجب ترسیم آرمانشهری رویائی از فرنگ در ذهنیت نویسندگان سفرنامه ها گردید که پس از بازگشت به ایران باعث ایجاد خیابان در دوره قاجار به مفهوم نواری وسیع، طولانی، عریض، مستقیم و یکنواخت شد که بدون توجه به محیط پیرامون و خصوصیات اقتصادی، اجتماعی، کالبدی، اقلیمی شهر و به صورت تقلیدی شکل گرفت. تغییر در ساختار خیابان کشی های تهران، تغییر در مرکز شهر، دگرگونی مفهوم محله و سپس حضور عناصر جدید آمد و شد وسایل نقلیه عمومی مهم ترین این تحولات متأثر از سفرنامه ها و اطلاعاتی که می دهند در همه عرصه ها به خصوص در عرصه شهرسازی و معماری دارد. از طرفی در تحلیل هندسی و فرم معماری در جامعه آماری بناها نیز سیر تحول بناها به سمت هندسه های غربی و جدید الظهور در معماری ایران مشاهده می شود. در پایان باید اذعان کرد سفرنامه ها اسنادی هستند که میزان توجه

نمودار ۳- تحلیل بررسی تحولات در هندسه و فرم بناها در کاخ های شهر تهران در دوره قاجار

به کوشش اسلام کاظمیه، انتشارات طوس، تهران، قطع وزیری.

بانی مسعود، امیر (۱۳۸۸) معماری معاصر ایران تکاپوی بین سنت و مدرنیته، تهران، انتشارات هنر معماری قرن.

پاکدامن، بهروز (۱۳۷۳) نگاهی کوتاه به شیوه ها و گرایش های معماری در تهران، کتاب تهران، انتشارات روشنگران.

حبیبی، سیدمحسن (۱۳۷۳) نخستین پژواک مدرنیته در ایران، شماره ۳، صفحات ۱۵۲ تا ۱۳۸.

حبیبی، محسن (۱۳۸۷) از شار تا شهر، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، صفحات ۱۴۸-۱۱۱.

حبیبی، سیدمحسن، اهری، زهرا (۱۳۸۷) لاله زار، عرصه تفرج از باغ تا خیابان، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۳۴، صفحه ۱۵-۵.

حسام السلطنه، محمدنقی (۱۳۷۴) سفرنامه حج

به موضوعات مختلف در آنها نمایش دهنده اهمیت ذهنی آنها برای نویسندگان را مشخص می نماید؛ چنانچه پس از سفر دوم ناصرالدین شاه به فرنگ شاهد شکل گیری شیوه ای به عنوان طرز فرنگی در ذهنیت شاه و درباریان هستیم.

منابع و مآخذ

افشار اصل، مهدی و خسروی، محمدباقر (۱۳۷۷) معماری ایران در دوره قاجار، مجله هنر، شماره ۳۶. افشار، میرزا مصطفی، (۱۳۴۹) سفرنامه خسرومیرزا به پترزبورگ، به کوشش محمد گلبن، تهران، مستوفی.

اعتصام الملک، میرزاخانلرخان (۱۳۵۱) سفرنامه میرزاخانلرخان اعتصام الملک، به کوشش منوچهر محمودی، ناشر منوچهر محمودی، چاپخانه فردوسی، چاپ اولف قطع وزیری.

امین الدوله، علی خان (۱۳۵۴) سفرنامه امین الدوله،

- حسام السلطنه، به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر شعر.
- خان شقاقی، میرزامحمدخان (۱۳۵۳) خاطرات ممتحن الدوله، بکوشش حسینقلی خان شقاقی، زندگی نامه میرزامهدی خان، ممتحن الدوله، تهران، نشر امیرکبیر.
- خسروی، محمد باقر، افشار اصل، مهدی (۱۳۷۷) معماری ایران در دوره قاجار، مجله هنر، شماره ۳۶. دهباشی، علی (۱۳۵۶) مجموعه سفرنامه های میرزا صالح شیرازی، تصحیح از غلامحسین میرزا صالح آدمیت و امیرکبیر.
- رمضان جماعت، مینا و اکبری، زینب (۱۳۹۲) تحولات بافتی تهران در دوره قاجار تغییرات ایجادشده در نحوه قرارگیری خانه ها نسبت به معابر شهری، مجله جامعه شناسی تاریخی، شماره ۹، ۱۷۵-۲۰۲ رضاقلی میرزا نائب الاپاله (۱۳۶۱) سفرنامه رضاقلی میرزا به کوشش اصغر فرمانفرمایی قاجار، تهران، انتشارات اساطیر.
- ریاضی، ابوالحسن (۱۳۸۹) تاثیر تجدد بر سازمان فضای شهر تهران، فصل نامه تحقیقات فرهنگی، دوره سوم، شماره ۳
- سلطان زاده، حسین (۱۳۹۰) مقدمه ای بر تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران، چاپ اول، نشر چهار طاق، صفحه ۱۶۸.
- شهری، جعفر (۱۳۶۹) تاریخ اجتماعی شهر تهران در قرن سیزده، موسسه خدمات فرهنگی رسا، تهران، چاپ دوم.
- شوشتری، عبداللطیف خان (۱۳۶۳) تحفه العالم، به کوشش صمد موحد، تهران، انتشارات طهوری.
- صارمی، علی اکبر (۱۳۷۴) مدرنیته و رهاوردهای آن در معماری و شهرسازی ایران، مجله گفتگو، شماره ۱۰.
- صفری، سهیلا (۱۳۸۸) آرشیو در سفرنامه های ایرانی دوره قاجار، فصلنامه گنجینه اسناد، شماره ۷۳، صفحه ۹-۱۵.
- صحاف باشی تهران، ابراهیم (۱۳۵۷) سفرنامه صحاف باشی تهرانی، باهتمام محمد مشیری، شرکت مؤلفان و مترجمان ایران، چاپ اول.
- عاملی، سیدسعیدرضا (۱۳۹۲) بازنمایی عناصر هویت بخش شهری در سفرنامه ها، فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، دوره اول، شماره ۴.
- عزالدوله، عبدالصمد میرزا سالور (۱۳۷۴) سفرنامه عبدالصمد میرزا سالور عزالدوله به اروپا، تنظیم و تصحیح از مسعود سالور، ناشر نامک، تهران، چاپ اول.
- علیزاده بیرجندی، زهرا، رجبلو، قنبرعلی (۱۳۸۹) نقد و بررسی سفرنامه های ناصرالدین شاه به فرنگ با رویکرد تحلیل گفتمان، مجله جستارهای ادبی، شماره ۱۶۸، صفحه ۱۳۵-۱۱۰
- فلامکی، منصور (۱۳۹۰) باز زنده سازی بناها و شهرهای تاریخی، فصل هشتم، چاپ نهم، موسسه انتشارات دانشگاه تهران.
- قبادیان، وحید (۱۳۸۳) دارالخلانه ناصری سنت و تجدد در معماری معاصر تهران، مهندسی مشاور معماری سفید، چاپ اول، انتشارات دانشگاه.
- کمالی، محمد رضا (۱۳۸۸) بررسی معماری دوره قاجار، دو فصلنامه تخصصی دانش مرمت و میراث فرهنگی، شماره ۴
- معمد دزفولی، فرامرز (۱۳۹۱) تاریخ اندیشه جدید ایرانی، تهران، نشر شیراز.
- میرزا صالح شیرازی (۱۳۸۷) سفرنامه ها: میرزا صالح شیرازی، به کوشش غلامحسین میرزا صالح، تهران، نگاه معاصر، چاپ اول.
- میرزائی، حسین، پروین، امین (۱۳۸۹) نمایش دیگری، جایگاه غرب در سفرنامه های دوره ظهور مشروطیت، فصل نامه تحقیقات فرهنگی، دوره سوم، شماره ۹، صفحه ۷۷-۱۰۵
- مهدیزاده، جواد (۱۳۸۱) شهر و تاریخ: دوره تکوین و شکل گیری تهران قدیم، مجله هنر و معماری، شماره ۲.
- ناصرالدین شاه قاجار (۱۳۴۳) سفرنامه ناصرالدین

شاه قاجار، به کوشش عبدالله مستوفی، تهران، انتشارات اندیشه.

ناصرالدین شاه قاجار (۱۳۷۱) روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سفر سوم به فرنگستان، بکوشش دکتر اسماعیل رضوانی، فاطمه قاضیها، تهران، ناشر مدیریت پژوهش و انتشارات سازمان اسناد ملی ایران.

ناصرالدین شاه قاجار (۱۳۷۹) روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سفر دوم فرنگستان، فاطمه قاضیها، تهران، سازمان اسناد ملی ایران. پژوهشکده اسناد.

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۴۴ پاییز ۹۵
No.44 Autumn 2016

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management

شماره ۴۴ پاییز ۹۵
No.44 Autumn 2016

۵۳۶